

Jerzy Z. Pająk (UNIwersytet JANA KOCHANOWSKIEGO W KIELCACH)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8883-4568>

Armia rosyjska wobec galicyjskich Żydów podczas I wojny światowej

DOI:10.25951/4406

STRESZCZENIE

Społeczność żydowska zamieszkująca Europę Środkowo-Wschodnią stała się niemal od początku prowadzonych działań wojennych ofiarą prześladowań. Mimo że przemoc wobec Żydów miały na sumieniu wszystkie walczące armie, antysemityzm zaś występował wcześniej w Galicji, to jednak rosyjska polityka bezwzględnych prześladowań Żydów była na gruncie galicyjskim czymś tak nowym i wyjątkowym, jeżeli chodzi o skalę i rozległość działań rosyjskich władz wojskowych i cywilnych, że stanowiła szok dla miejscowych społeczności przyzwyczajonych w okresie rządów habsburskich do pokojowej koegzystencji. Także deportacje ludności żydowskiej z Galicji w głąb państwa Romanowych przybrały masową skalę. Autor starał się pokazać w artykule wszystkie aspekty prowadzonej wobec Żydów przez państwo rosyjskie i jego armię polityki prześladowań. Rosjanie w tym czasie zakwestionowali dotychczasowy porządek społeczny i prawny, pokazując, że można ludność żydowską wyłączyć spod przyjętych powszechnie norm postępowania oraz prawa państwowego. W następnych latach dla antysemicko nastawionej części społeczeństwa Żydzi stali się symbolem wynaturzeń wojny, złodziejskiego zysku, unikania służby dla ojczyzny oraz nadużywania systemu opieki społecznej. W warunkach rosnącej pauperyzacji społeczeństwa, a także zwiększającej się deprawacji wywołanej przedłużającą się wojną łatwiej dochodziło do coraz brutalniejszych wystąpień w stosunku do Żydów ze strony ich polskich i ukraińskich sąsiadów.

SŁOWA KLUCZOWE: I wojna światowa, Galicja, Żydzi, armia rosyjska, imperium rosyjskie, prześladowania, przemoc podczas wojny, deportacje, pogromy.

SUMMARY

The Russian Army against Galician Jews during the First World War

The Jewish community living in Central and Eastern Europe, almost from the very beginning of the warfare, became the target of persecution. Even though all armies committed violence against Jews and anti-Semitism had been already present in Galicia, the Russian policy of ruthless persecution of Jews in Galician territory was completely new and unique, concerning the scale and scope of activities undertaken by Russian military and civil authorities. Consequently, it came as a shock to local communities, accustomed to peaceful coexistence during the Habsburg rule. Moreover, the deportations of the Jewish population from Galicia into the interior of the Romanovs' state took on a massive scale. In the article, the author tried to present all aspects of the policy of Jewish persecution by the Russian state and its army. At that time, Russians questioned the existing social and legal order by demonstrating that the Jewish population could be excluded from the generally accepted norms of conduct and state law. In the following years, Jews were regarded by the anti-Semitic part of the society as symbols of war monstrosities, illegal profit, efforts to avoid the duty to the motherland and abuses of the welfare system. In the conditions of growing pauperisation of society and depravity caused by the protracted war, the increasingly brutal attacks against Jews carried out by their Polish and Ukrainian neighbours were on the rise.

KEYWORDS: First World War (WWI), Galicia (historic region of Central and Eastern Europe), Jews, Russian army, Russian Empire, persecution, war violence, deportations, pogroms.

Galicia przed wybuchem I wojny światowej stanowiła miejsce zamieszkania najliczniejszej w monarchii austro-węgierskiej wspólnoty żydowskiej. W 1900 r. prawie dwie trzecie ogółu Żydów austriackich mieszkało w Galicji (811 183 osoby), jednak w porównaniu z 1880 r. ich udział procentowy systematycznie spadał (w 1880 – 68,29%, a w 1910 – 66,24% Żydów mieszkających w monarchii habsburskiej)¹. Według spisu powszechnego z 1910 r. Galicję zamieszkiwało 871 900 wyznawców judaizmu, stanowiąc trzecią pod względem liczebności grupę ludności².

W samej Galicji ludność żydowska, stanowiąca jeszcze w 1900 r. jedną dziewiątą liczby całej ludności, również nie była rozmieszczona równomiernie. Jej liczba i udział procentowy zdecydowanie rósł w powiatach położonych bardziej

¹ *Materiały do kwestii żydowskiej w Galicji z polecenia Wydziału krajowego*, oprac. dr S. Gruiński, Lwów 1910, s. 12.

² K. Zamorski, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910*, Kraków–Warszawa 1898, s. 53–64, tab. 7–10.

na wschód. Ponad trzy czwarte Żydów galicyjskich mieszkało w Galicji Wschodniej, stanowiąc tu prawie 13% ogółu ludności³. W 1910 r. odpowiednio na zachodzie kraju mieszkało 213 173 Żydów (7,9% ogółu ludności), na wschodzie zaś 658 720 (12,3%)⁴. Przy tej generalnej konstatacji trzeba zaznaczyć, że liczba Żydów była znaczniejsza na obszarach mających więcej miast i miasteczek oraz dogodne połączenia kolejowe. Wynikało to z faktu, że ludność żydowska zajmowała się prawie wyłącznie rzemiosłem i handlem. W całej Galicji w 1900 r. ponad siedmiu na dziesięciu Żydów mieszkało w miastach i miasteczkach. W 1910 r. w miastach Galicji Zachodniej odsetek ludności żydowskiej wynosił 28,8%, a w Galicji Wschodniej 39,4%. Przeciętnie w miastach całej Galicji Żydzi stanowili około 30% mieszkańców⁵. W Galicji Wschodniej w 60% małych miast ludność żydowska stanowiła więcej niż połowę mieszkańców, a w 21,4% stanowiła do 40%⁶.

Ludność żydowska w Galicji charakteryzowała się dość specyficzną strukturą zawodową, koncentrując się tylko w niektórych gałęziach gospodarki. W 1910 r. najwięcej Żydów pracowało w szeroko pojętym handlu i komunikacji (43,8%), następnie w rzemiośle i przemyśle (23,2%) oraz rolnictwie (13,5%). Ponadto źródłami utrzymania pozostawały służba (7,6%), administracja i wolne zawody (4,6%), renty i zasiłki społeczne (3,9%)⁷. Przed wybuchem I wojny światowej głównym obszarem działalności gospodarczej Żydów galicyjskich pozostał handel produktami rolno-spożywczymi, w mniejszym stopniu artykułami przemysłowymi⁸. Wynikało to z wiejskiego i rolniczego charakteru Galicji, w której towary przemysłowe i wysoko przetworzone pochodziły głównie z importu z zachodnich krajów monarchii habsburskiej, a uboga ludność nie stanowiła dużego rynku zbytu na tego typu towary. Zajmowano się więc handlem artykułami rolno-spożywczymi na wszystkich jego szczeblach – od handlu hurtowego do detalicznego, łącznie z handlem obwoźnym i obnośnym⁹. Spora grupa Żydów zajmowała się produkcją i wyszynkiem alkoholu, usługami transportowymi jako woźnice i wozacy.

³ *Materiały do kwestii żydowskiej w Galicji*, s. 13.

⁴ A. Podraza, *Problem pograniczy w Europie Środkowo-Wschodniej (na przykładzie pogranicza polsko-ukraińskiego)*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej” 1996, t. 4, s. 106.

⁵ T. Gąsowski, *Struktura narodowościowa ludności miejskiej w autonomicznej Galicji*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne” nr 125 (1998), s. 89–108.

⁶ J. Hoff, *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomicznym*, Rzeszów 2005, s. 36.

⁷ T. Gąsowski, *Struktura społeczno-zawodowa Żydów galicyjskich na początku XX w.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” nr 145–146 (1988), s. 64.

⁸ S. Tokarski, *Ethnic Conflict and Economic Development: Jews in Galician Agriculture 1868–1914*, Warszawa 2003.

⁹ Tamże, s. 66.

Żydzi trudniący się rzemiosłem zajmowali się głównie wyrobem odzieży jako krawcy, czapnicy oraz kuśnierze (około 35% zatrudnionych w rzemiośle), około 15–20% parało się piekarnictwem, młynarstwem czy gorzelnictwem. Inne działy przemysłu zatrudniające Żydów galicyjskich to: drzewny (stolarze, bednarze i robotnicy tartaczni), metalowy (ślusarze, zegarmistrze, jubilerzy) oraz skórzany (szewcy i garbarze), poligraficzny (drukarze), wydobywczy i chemiczny (kopalnie i rafinerie ropy naftowej). Udział Żydów w tym ostatnim stopniowo zmniejszał się na przełomie XIX i XX w. w związku z ekspansją międzynarodowych przedsiębiorstw wypierających drobnych żydowskich przedsiębiorców na tym polu. Nieliczna grupa zajmowała się obrotem pieniężnym i sprzedażą ubezpieczeń. Znaczącą i dosyć eksponowaną grupę stanowili urzędnicy instytucji państwowych i samorządowych, nauczyciele rabini, lekarze i adwokaci¹⁰.

Mimo wszystkich utrudnień od nadania konstytucji 21 grudnia 1867 r. aż do końca lat dziewięćdziesiątych XIX stulecia trwał proces prawnego równouprawnienia Żydów w państwie austro-węgierskim. Szczególną wagę miała kwestia równouprawnienia Żydów w zakresie dostępu do samorządu lokalnego. Problem ten był szczególnie ważny w ośrodkach miejskich, gdzie ludność żydowska stanowiła znaczny odsetek mieszkańców. Ustawa z 12 sierpnia 1866 r. przyznała Żydom prawa wyborcze czynne i bierne, ale wprowadziła wymóg, by dwie trzecie składu radnych wybranych w każdym z trzech kół wyborczych stanowili chrześcijanie. Próg ten został obniżony do jednej drugiej ustawą z 14 marca 1867 r., a wszelkie ograniczenia w tym zakresie zniesione ustawą z 19 listopada 1868 r. Wyznacznikiem zmian było zakwalifikowanie rabinów do jednego koła wyborczego na równi z duchownymi wyznań chrześcijańskich.

Istotnymi aktami prawnymi dla społeczności żydowskiej były regulacje prawne równouprawniające judaizm z innymi wyznaniem. Ustawa z 25 maja 1868 r. wprowadziła wolność wyboru wyznania, przysługującą każdemu obywatelowi po ukończeniu 14. roku życia¹¹. Jednocześnie 10 lipca 1868 r. zrównano żydowskie księgi metrykalne z księgami prowadzonymi przez uznane przez państwo wspólnoty religijne¹². Sam judaizm został jednak uznany za wyznanie mające sankcję państwową dopiero 20 maja 1874 r. Jeszcze dłużej trwało nadanie gminom ży-

¹⁰ M. Soboń, *Polacy wobec Żydów w Galicji doby autonomicznej w latach 1868–1914*, Kraków 2011, s. 92.

¹¹ A. Dziadzio, *Monarchia konstytucyjna w Austrii 1867–1914. Władza, obywatel, prawo*, Kraków 2001, s. 223–225.

¹² J. Michalewicz, *Żydowskie okręgi metrykalne i żydowskie gminy wyznaniowe w Galicji doby autonomicznej*, Kraków 1995, s. 33.

dowskim kształtu prawnego – co stało się na mocy ustawy z 21 czerwca 1890 r.¹³ Tym samym ostatecznie Austro-Węgry uznały społeczność żydowską za odrębną grupę religijną. Natomiast, mimo starań, aż do końca istnienia monarchii habsburskiej nie uznawano ich za odrębną narodowość, a język jidysz nie uzyskał statusu jednego z oficjalnych języków państwowych.

Formalne równouprawnienie ludności żydowskiej niewątpliwie przyspieszyło proces jej włączenia się w przemiany społeczno-gospodarcze zachodzące w Galicji i w proces modernizacji tej prowincji monarchii habsburskiej. Działo się tak pomimo silnych i wpływowych wśród galicyjskich Żydów środowisk ortodoksyjnych i chasydzkich. Istotną rolę odegrała w tym procesie niewielka, ale bardzo aktywna, grupa zasymilowanych oraz należących do synagogi postępowej¹⁴.

Mimo fali wystąpień antysemitycznych, jaka ogarnęła państwo rosyjskie na początku lat osiemdziesiątych XIX w., oraz wzrostu tego typu nastrojów na terenie Galicji ogólna sytuacja społeczności żydowskiej pozostawała stabilna, a wśród Żydów galicyjskich rosły wpływy nurtu asymilacyjnego. Jednak już na początku lat dziewięćdziesiątych rosnące aspiracje narodowe ludności żydowskiej stały się ważnym elementem galicyjskiej panoramy politycznej, a asymilatorzy, pozbawieni wsparcia ze strony polskiej, przestali być uważani za wyrazicieli dążeń tejże ludności¹⁵.

Druga połowa lat dziewięćdziesiątych XIX w. zaznaczyła się w Galicji wzrostem nastrojów antysemitycznych, które zostały wywołane wzmożoną agitacją partii klerykałno-rolniczych. Doprowadziło to do serii wystąpień w 1897, by w roku następnym przerodzić się w największą falę pogromową, jaka przetoczyła się przez Królestwo Galicji i Lodomerii w całym okresie jego istnienia. Wstrząs spowodowany skalą wystąpień antyżydowskich wywołał publiczną debatę na temat kwestii żydowskiej oraz stosunku, jaki wobec przejawów antysemityzmu powinno zająć polskie społeczeństwo¹⁶. Administracji galicyjskiej udało się zapobiec rozprzestrzenieniu zamieszek na cały kraj. Zdecydowana postawa żandarmerii i wojska c.k. monarchii spowodowała uniknięcie, mimo strat materialnych, większych ofiar w ludziach. Jak pisał Marcin Soboń, „łatwo jednak wyobrazić sobie skalę strat, w przypadku przyjęcia przez administrację galicyjską wariantu rosyjskiego,

¹³ *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993, s. 83.

¹⁴ Szerzej na ten temat zob. T. Andlauer, *Die jüdische Bevölkerung im Modernisierungsprozess Galiziens (1867–1914)*, Frankfurt am Main 2001.

¹⁵ M. Soboń, *Polacy wobec Żydów w Galicji*, s. 190–195.

¹⁶ Szerzej na ten temat: D. Unowsky, *The Plunder. The Anti-Jewish Riots in Habsburg Galicia*, Stanford 2018.

gdzie ofiary pogromów liczone w setkach i tysiącach istnień ludzkich¹⁷. Niemniej pogromy rosyjskie znajdowały odzwierciedlenie na terenie Galicji w postaci powracających fal antysemityzmu, z największą w 1903 r. Tym razem władze panowały nad sytuacją, w związku z czym do 1914 r. ludność żydowska Galicji nie była doświadczana aktami pogromowymi. Nie oznaczało to jednak zaniku ideologii antysemitki, która nadal pozostawała częścią postaw politycznych znaczącej części społeczności polskiej i ukraińskiej zamieszkującej Galicję.

U progu wojny światowej większość galicyjskich Żydów była lojalnymi obywatelami państwa austro-węgierskiego. Choć część działaczy żydowskich, głównie ortodoksyjnych, była niechętna wojnie, nie znalazło to odzwierciedlenia w postawie mas żydowskich. Po ogłoszeniu mobilizacji zapanował powszechny entuzjazm – mieszkańcy Galicji bez różnicy wyznania i narodowości tłumnie podążyli do koszar, manifestując postawy lojalizmu, a nawet swoistego austro-węgierskiego patriotyzmu¹⁸. Niechęć do Rosji była powszechna. Stanisław Srokowski, charakteryzując sytuację w Tarnopolu, stwierdzał:

Wszyscy wierzyli święcie, że wojna będzie zaczepną, że nie ma najmniejszej obawy wtargnięcia Rosjan, że wojsko austriackie jest liczne i doborowe. [...] Mobilizacja szła krokiem równym i pewnym, a coraz to nowe oddziały wojskowe opuszczały miasto, niektóre wspaniale przyodziane w nowiutkie mundury, a wszystkie z muzyką i wśród radosnych okrzyków gromadzącej się na ulicach publiczności, zwłaszcza zaś Żydostwa¹⁹.

Dla niektórych Żydów walny udział w wysiłku mobilizacyjnym stanowić miał dowód na to, że całkowicie utożsamiają się z ojczyzną, a w jej zwycięstwie nad Rosją widzą nie tylko chwałę oręża austriackiego, lecz także „zemstę za Kiszyniów”²⁰. O podobnych nastrojach wśród Żydów mieszkających na Śląsku Cieszyńskim pi-

¹⁷ Tamże, s. 287.

¹⁸ „Głos Rzeszowski” donosił: „mobilizacja w Rzeszowie poszła energicznie i gładko. Obliczano z góry, ile trzeba będzie żandarmów do sprowadzania opornych, a po ogłoszeniu mobilizacji brakuje żandarmów, by wstrzymywali ogromny nacisk zgłaszających się do wojska przed drzwiami biur wojskowych. Notujemy te autentyczne obawy i rezultat na wieczną rzecz pamiątkę. Naród kwapi się... i wszystkie nadzieje pokłada w austriackim Cesarzu”; *Wojna*, „Głos Rzeszowski” 1914, nr 26, 9 sierpnia, s. 1.

¹⁹ S. Srokowski, *Z dni zawieruchy dziejowej 1914–1918*, Kraków 1933, s. 7–8. Szerzej na temat nastrojów w Galicji podczas mobilizacji: J.Z. Pająk, *Od autonomii do niepodległości. Kształtowanie się postaw politycznych i narodowych społeczeństwa Galicji w warunkach Wielkiej Wojny 1914–1918*, Kielce 2012, s. 56–64.

²⁰ K. Zieliński, *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*, Lublin 2005, s. 106–108.

sał Janusz Spyra²¹. W całej monarchii żydowska młodzież ze środowisk liberalnych licznie zgłaszała się do punktów werbunkowych²².

Wyrazem tych nastrojów było także stanowisko zajęte w tym czasie przez większość środowisk żydowskich popierające wojnę z Rosją i wzywające do poparcia polskich dążeń niepodległościowych w imię walki ze wspólnym wrogiem zarówno Polaków, jak i Żydów. Wzywano przy tym do materialnego wsparcia akcji strzeleckiej w Królestwie. Różne fora reprezentujące galicyjskich Żydów podejmowały w tych dniach wiele uchwał w tym duchu, część z nich zamieszczana była w prasie tak żydowskiej, jak i polskiej. Reprezentatywna dla ich treści jest odezwa żydowskich organizacji miasta Lwowa²³. W Krakowie, „z upoważnienia wszystkich warstw i odcieni ludności żydowskiej”, miejscowa Gmina Żydowska wystosowała apel, w którym była mowa o „od dawna oczekiwanym i upragnionym porachunku dziejowym między cywilizacją a barbarzyństwem”. Zarazem krakowscy Żydzi, stając „w pełnej i niezachwianej wierności obywatelskiej wobec konstytucyjnego państwa austriackiego”, składali hołd „nieprzedawnionym prawom i ideałom Polski”²⁴. Najbardziej dobitnym wyrazem stanowiska zajętego przez społeczność żydowską Galicji w tym czasie było materialne wsparcie powstających Legionów Polskich. I tak rada wyznaniowa gminy żydowskiej we Lwowie, na posiedzeniu 23 sierpnia 1914 r. pod przewodnictwem Jakuba Diamanda, uchwaliła przekazanie 50 tys. koron do dyspozycji Naczelnego Komitetu Narodowego (NKN)²⁵. Podobnie było w wielu miejscowościach galicyjskich. W rezultacie utworzono specjalny komitet zrzeszający przedstawicieli gmin żydowskich mający na celu przeprowadzenie zbiórki na rzecz NKN i Legionów Polskich²⁶.

Przebieg działań wojennych stał się w związku z tym sporym zaskoczeniem dla mieszkańców zaboru austriackiego, w tym Żydów. Działania wojenne, po początkowych sukcesach austriackich, szybko przeniosły się na teren Galicji, gdzie Rosjanie podeszli pod stolicę kraju – Lwów. Pierwszą symptomem zmiany sytuacji, jaką odczuli galicyjscy Żydzi podczas wojny, była zagłada Brodów, jednego

²¹ J. Spyra, *Żydowskie gminy wyznaniowe na Śląsku Austriackim (1742–1918)*, Katowice 2009, s. 148.

²² E.A. Schmidl, *Juden in der K. (u) K. Armee 1788–1918*, Eisenstadt 1989, s. 125.

²³ *Obywatele Żydzi!, Lwów [VIII 1914]*, Biblioteka – Centralnyj Derzhavnyj Istorycheskyj Arhyv Ukrainy m. Lviv (dalej: CDIAUL), Kolekcja lystivok i afisz (Kolekcja ulotek i afiszy), sprawa (dalej spr.) 7932, k. 1.

²⁴ Za: K. Zieliński, *Stosunki polsko-żydowskie*, s. 108.

²⁵ J. Białynia-Chołoddecki, *Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń*, Lwów 1930, s. 30.

²⁶ J.Z. Pająk, *Od autonomii do niepodległości*, s. 65.

z najważniejszych ośrodków osadnictwa żydowskiego na tym terenie. Jak pisał Salomon Rapoport:

pożoga, która strawiła prawie połowę miasta liczącego kilkadziesiąt żydowskich domów, wybuchła w Brodach w pierwszych dniach wojny, gdy wojska rosyjskie przekroczyły granicę Austrii. Pierwszy oddział kozacki, który zajął miasto bez żadnego oporu wroga, podpalił zabudowania i nie pozwolił ich gasić. Potem w trakcie wojny to samo czyniono w Galicji w dziesiątkach miast i miasteczek, tak że stało się to zjawiskiem powszechnym, które nie przyciągało już niczyjej uwagi i na nikim nie robiło wrażenia. Spalenie Brodów było pierwszym w tej wojnie tak brutalnym postępkom armii rosyjskiej, więc odczuwano jeszcze silną potrzebę przedstawienia jakiegoś uzasadnienia. Wymyślono więc oszczerstwo, które z czasem stałe się stała formułą objaśniającą wszystkie pogromy i gwałty dokonywane na Żydach: żydowska dziewczyna strzeliła z okna do rosyjskiego wojska²⁷.

W strefie frontowej i najbliższym zapleczu na mocy rozporządzeń czasu wojny to armia rosyjska reprezentowała w istocie politykę imperium Romanowych w stosunku do Żydów. Eric Lohr podkreślał w opozycji do relacji wielu współczesnych tym wydarzeniom Rosjan i Żydów, którzy często oskarżali władze cywilne, że to właśnie armia i jej naczelne dowództwo rosyjskie rozpętało na wielką skalę politykę prześladowań wobec społeczności żydowskiej. Spotykało się to sporadycznie ze sprzeciwem i opozycją niektórych członków cywilnego rządu rosyjskiego²⁸. Jak pisał przedstawiciel rosyjskiego Związku Miast w Galicji, „brutalność, z jaką o prześladowaniach Żydów mówiono we wszystkich kręgach wojskowych,

²⁷ S. Anski (Szlojme Zajnwel Rapoport), *Tragedia Żydów galicyjskich w czasie I wojny światowej. Wrażenia i refleksje z podróży po kraju* Przemysł 2010, s. 125; Według relacji Bernarda Hausnera, który odwiedził Brody jesienią 1915, przed wojną: „Brody liczyły 12 800 żydowskich mieszkańców z zamieszkałych tam ogółem 18 000 ludzi. Przed inwazją, która 14 sierpnia 1914 nastąpiła, miasto opuścili w około 60% zamożniejsi. Około 10 000 żydowskich dusz pozostało. W dniu wejścia Rosjan było już 5 ofiar: Aron Landau z Berdyczowa, Jakob Flieg, Abraham Reif, dziewczyna Malka Charasz, która głośno nawoływała przeciw Kozakom, i Chan Lea Eisenberg. Następnie Hersch Eisenberg wraz z żoną rozstrzelani przez Rosjan przy tartaku oraz Jakob Holzsäger ojciec Maxa Holzsägera, sekretarza gminy żydowskiej. W całej gminie żydowskiej pozostało tylko 2 członków Rady gminy: Natan Gelber, Salomon Eibenschütz oraz asesor gminy Jakob Isaak Vielwahr. W mieście zostało spalonych 162 budynki żydowskich, w tym prawie wszystkie fabryki i młyny. Straty Żydów w tym mieście wynoszą około 10 000 000 koron. Stosunek tamtejszych Rusinów do Żydów, mimo że byli oni prawie wszyscy moskalofilami, był dobry, w skrajnych przypadkach znośny”; CDIAUL, Galyc'ke Namisnyctvo m. Lwiv (C. i k. Namiestnictwo Galicyjskie we Lwowie) (dalej: NG), fond (dalej: f.) 146, opis (dalej: op.) 4, spr. 3560, k. 23.

²⁸ E. Lohr, *The Russian Army and the Jews: Mass Deportation, Hostages, and Violence during World War I*, „Russian Review” Vol. 60, No. 3 (Jul., 2001), s. 405; zob. też J. Sandborn, *The*

od najwyższych do najniższych, brała się z dzikiego antysemityzmu panującego w całej armii. Przyczynił się też do tego systematyczny i konsekwentny zanik ludzkich uczuć, czego byłem świadkiem dzień po dniu”²⁹. Zjawisko powszechnego w szeregach armii rosyjskiej antysemityzmu potwierdzają opinie zawarte w listach żołnierzy rosyjskich walczących na froncie galicyjskim. Według nich „miejscowi to Polacy i Żydzi, ale co za Żydzi. Po prostu podli, za rubel sprzeda cię kilka razy. *Szpiony*, na kilka razy podwyższyli ceny na wszystko”³⁰. Twierdzono przy tym, że „Żydzi wszędzie, nienawiść do nas straszna, często pojawiają się ekscesy. Interesujące, że choć Polaków jest większość, to są we władzy Żydów”³¹. Podobnie miało być z Rusinami, o których pisano, że są „bardzo biedni i zgnębieni przez Żydów”³².

Według moich ustaleń w latach 1914–1915 oddziały wojsk rosyjskich dokonały pogromów w trzydziestu sześciu miastach i miasteczkach głównie wschodniej Galicji. Były to: Bohorodczany, Bołszowce (pow. Rohatyn), Brody, Czernelica (pow. Horodenka), Delatyn (pow. Nadwórna), Dębica, Gródek Jagielloński, Grybów, Gwoździec (pow. Kołomyja), Halicz (pow. Stanisławów), Horodenka, Jarosław, Jaryczów Nowy (pow. Lwów), Jaworów, Jezierna (pow. Zborów), Kanczyn (pow. Horodenka), Kołomyja, Łanczyn (pow. Nadwórna), Łysiec (pow. Bohorodczany), Mosty Wielkie (pow. Żółkiew), Mościska, Nadwórna, Nahajów (pow. Brzeżany), Ottynia (pow. Tłumacz), Podhajce, Rohatyn, Rzeszów, Stanisławów, Stryj, Śniatyń, Tarnów, Tłumacz, Tyśmiennica (pow. Tłumacz), Zabłotów (pow. Śniatyn), Zaleszczyki i Żółkiew³³.

Zwykle po wkroczeniu oddziałów rosyjskich, szczególnie kozackich, następował rabunek domostw żydowskich, najczęściej przy udziale miejscowych chłopów, który mógł trwać niekiedy nawet trzy dni³⁴. W jego trakcie gwałcono kobiety, a także zabijano sprzeciwiających się temu Żydów. Świadcowie wydarzeń podkreślają, że działo się to za przyzwoleniem oficerów rosyjskich, którzy wręcz zachęcali podwładnych do takiego zachowania. Było to powszechną praktyką w większości miast i miasteczek, o czym świadczą relacje z większości okupowa-

Genesis of Russian Warlordism: Violence and Governance during the First World War and the Civil War, „Contemporary European History” Vol. 19, No. 3, (August 2010), s. 195–213.

²⁹ S. Anski, *Tragedia Żydów galicyjskich*, s. 201.

³⁰ Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii Moskva (dalej: GARF), f. 826, op. 1, d. 339, k. 61

³¹ Tamże, k. 132.

³² Tamże, k. 166.

³³ Aneks nr 3, Wykaz miejscowości, w których wojska rosyjskie dokonały pogromów ludności żydowskiej, w: J.Z. Pająk, *Od autonomii do niepodległości*, s. 273–276.

³⁴ CDIAUL, NG, f. 146, op. 4, spr. 5129, c. 134.

nych powiatów galicyjskich. Józef Białynia-Chołodecki, opisując rabunki w Stryju dokonane tuż pod bokiem rosyjskiej administracji okupacyjnej, stwierdzał:

W Stryju pogrom Żydów zaaranżował komendant konwoju jeńców austriackich. Oto do zgromadzonych na przedmieściu i przypatrujących się, skierował zapytanie, czy wiedzą, co to jest żydowski „prazdnik”. Otrzymałszy przeczącą odpowiedź, dał dyspozycję żołnierzowi, a ten zniknął w bocznej ulicy. Wtem padł nagle strzał... „A wy sukinsyny”, zawołał komendant do Żydów, „to wy strzelacie do nas!... ręce do góry!”. I oto zabrali się żołdacy pod pozorem rewizji za broń, do wypróżniania kieszeni z pieniędzy i zegarków i do przetrząsania pobliskich mieszkań żydowskich. Niebawem powrócili obładowani szabasowymi łakociami, a zasiadając do uczyty razem z jeńcami, zakonkludowali: „Oto jest żydowski prazdnik”³⁵.

Typowym przykładem postępowania wojsk rosyjskich w tym okresie były wydarzenia w miasteczku Jaryczów Nowy. Bernard Hausner w memoriale do władz austriackich stwierdzał:

Miasto, w powiecie lwowskim położone, liczyło przed tą wojną ponad 1600 żydowskich dusz, 50% całej ludności. We wtorek, 3 września 1914, Rosjanie wkroczyli do miasta. W mieście pozostało zaledwie 10 Żydów, pozostali uciekli jeszcze 20 sierpnia, w czwartek. Już w piątek 30 sierpnia chłopcy przyszli z okolicznych wsi: Podlisek Wielkich, Ceperowa oraz innych, i wywieźli zrabowany żydowski majątek ruchomy z domów. Nie wzgardzili tym łupem mieszkający w tej okolicy nawet najbardziej zamożni. Rabunek ten 3 września, po wkroczeniu Rosjan, był kontynuowany przy pomocy miejscowej ludności. Rosjanie nie spalili miasta nad prośby chrześcijańskich mieszczan. Pewna część Żydów powróciła w tym czasie pieszo ze Lwowa, tak że podczas inwazji mieszkała w mieście tylko połowa żydowskiej ludności, to jest 800 dusz. Przez trzy miesiące grabiono i gwałcono. Powiesili Herscha Reinera tylko dlatego, że nie chciał oddać dobrowolnie córki. Stosunki zmieniły się w mieście po trzech miesiącach, po przybyciu ukraińskiego dowódcy, który nie zapobiegł gwałtom, lecz zainteresował się Żydami, którzy poinformowali go o wszystkich denuncjacjach i potwarzach. Jemu zawdzięczają Żydzi, że nie uprowadzono żadnego z nich z nich. [...] 22 czerwca [1915], w dniu wyzwolenia Lwowa, na rozkaz tego dowódcy rozpoczęły się prześladowania i rabowanie. Żołnierze szli grupami od domu do domu, zaczynając od budynku spółki i plebani, rabując cały dobytek. Oskarżając napotkanych ludzi, zabierali im całą odzież. Przez siedem dni gnębili miasto. Dom Pinkasa Felanera został w pierwszym rzędzie podpalony, osobiście przez oficera, ponieważ odmówił mu oddania swej córki. To był sygnał dla innych. Według danych urzędowych oprócz budynków gospodarczych 336 domów mieszkalnych, w tym 200 żydowskich spalono. W mieście pozostało tylko 15 budynków żydowskich. W okresie tego rabunku od 22 do 27 czerwca wygnano wszystkich Żydów z miasta i wraz z dziećmi mieszkali pod gołym niebem³⁶.

³⁵ J. Białynia-Chołodecki, *Lwów w czasie okupacji rosyjskiej*, s. 106.

³⁶ CDIAUL, NG, f. 146, op. 4, spr. 3560, k. 110–111, zob. też spr. 3555, k. 68. Podobnie pisał Salomon Rapoport, twierdząc, że „w Tarnowie spotkał dr Hellmanna, który znajdował

Przykładem całkowitego zdziczenia mogą być wydarzenia w Horodence, gdzie:

w dniu wejścia Rosjanie podpalili łuczycami blisko stojące żydowskie domy. Podczas tego pożaru, grała muzyka, a Kozacy tańczyli przy palących się domach. Żyd, który przypadkiem tam się znalazł i próbował gasić, został wrzucony do ognia i spalił się przy głośnym śmiechu obecnej przy tym ruskiej ludności. Majer Grindlinger i Aba Liebster zeznali, że był to uchodźca nieznanego pochodzenia z jakiegoś miasta pod Horodenką, chciał ocalić Torę z palącej się synagogi, i wraz z Torą został przez Kozaków do niej wrzucony i podpalony. Podczas gdy miasto płonęło, 40 Żydów zostało przez Kozaków postawionych przed ich dowódcami i oskarżeni przez nich o podpalenie domów w mieście, za co 20 zostało skazanych na śmierć. Natychmiast powieszono ich siedmiu, m.in. byli to Sef Kaswin, Nuchem Tucker, Meier Eckerling (ojciec 7 dzieci, jego żona od tego zwariowała), Isaak Allerhand, Mendel Mordehe Gringer. 77 letni starzec, Simon Adler, który wyniósł Torę z palącego się Beth Midrasz, został z tego powodu tak pobity, że załamał się i wrzucił Torę do ognia. Do Jakuba Fliegera, który był zamknięty w domu, przyszli Kozacy i otwarcie domagali się jedzenia. Gdy Kozacy podjedli, Fieglera wyrzucili w dół przez okno. Jakub Josel Laster był powrozem wleczony po ulicach aż zmarł. Ciało powieszonych wisiały na szubienicy przez 24 godziny, po czym zostali odcięci przez kata (oprawcę), który polecił 5 Żydom pogrzebać zwłoki. Pozostali skazani na karę śmierci Żydzi wykupili się, przez trzy dni będąc przetrzymywani bez jedzenia w więzieniu³⁷.

Okres okupacji rosyjskiej charakteryzował się wzrostem nastrojów antysemickich podsycanych przez postępowanie władz rosyjskich, zarówno wojskowych, jak i cywilnych wobec społeczności żydowskiej³⁸. Wydawano specjalne odezwy do mieszkańców zajmowanych terenów tłumaczące represje wrogim stosun-

się w pierwszych oddziałach [rosyjskich], jakie weszły do Galicji. Opowiadał mi straszne rzeczy, jakich Kozacy dopuszczali się wobec ludności żydowskiej: Nie poprzestawali na rabunkach. Napadali na ludzi z wielką brutalnością, bili, mordowali, rozstrzeliwali i wieszali bez powodu i bez sądu. Prawie wszędzie gwałcili kobiety. Najgorsze wrażenie na mnie wywołało to, co zrobili w Jarosławiu. W dzień urządzili pogrom, a w nocy, gdy ulice opustoszały i w oknach było już ciemno, z kolejnych domów zaczęły dochodzić przerażające i rozdzierające serca krzyki kobiet. Krzyki rozlegały się i zaraz cichły, jakby ktoś zamykał usta krzyczącym, Co mogłem zrobić? Jak udzielić pomocy, gdy nie wiadomo było, z którego domu dochodził krzyk? I tak trwała cała noc! Cud, że nie zwariowałem!"; S. Anski, *Tragedia Żydów galicyjskich*, s. 157–158.

³⁷ CDIAUL, NG, f. 146, op. 4, spr. 3560, k. 3–4; spr. 3555, k. 68.

³⁸ Politykę Rosjan podczas okupacji Galicji wobec Żydów najszerzej przedstawił w rozdziale „Leveling” Jews: Ethic Policies in Occupied Galicia Alexander Victor Prusin (*Nationalizing a Borderland: War, Ethnicity, and Anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914–1920*, Tuscaloosa 2005, s. 24–48). Zob. też P. Holquist, *The Role of Personality in the First 1914–1915 Russian Occupation of Galicia and Bukovina*, w: *Anti-Jewish Violence: Rethinking the Pogrom in European History*, eds Jonathan Dekel-Chen et al., Bloomington 2010, s. 52–73.

kiem Żydów do władz i armii rosyjskiej oraz do miejscowej ludności³⁹. Jak pisał emisariusz Departamentu Wojskowego NKN Stanisław Krawczyk w powiecie jasielskim, Rosjanie „oficjalnie jednych warstw przeciw drugim nie podburzali – nieoficjalnie [...] ludność w ogóle przeciw Żydom. Hasłem dla nich i wyznaniem wiary było: »Żyd nie człowiek«”⁴⁰. W Tarnowie:

bezwzględnie terroryzowano Żydów. Tym nawet nie wolno było stawać w oknie, bo rzucano w nich kamieniami. I ta dzikość przejawiał się nie tylko u kozaków, ale i u piechoty. Jeden z takich oddziałów przechodząc już u schyłku panowania Moskali w Tar-

³⁹ W jednej z nich czytamy: „Praktyka obecnej wojny wykazała stosunek jawnie nieprzychylny do nas żydowskiej ludności w Polsce, Galicji i na Bukowinie. Przy każdym opuszczeniu jakiejś miejscowości przez nasze wojska i zajęciu potem teje miejscowości przez naszych nieprzyjaciół, spadają liczne kary na ludność nam sprzyjającą, a to głównie z podszeptów Żydów, podpuszczających władze austriackie i niemieckie przeciw miejscowej ludności. Aby uwolnić tę ludność od szykan, a nasze wojsko od szpiegostwa, któremu Żydzi oddają się na całym naszym froncie Najwyższy Głównodowodzący zakazał Żydom przebywającym w rejonie armii podróżowania do rejonu na zachód od miasta Jarosławia. Dla uprzedzenia zaś wypadków obmawiania spokojnej ludności i wypadku wykrycia szpiegów Żydów, polecił brać zakładników, na których będzie również rozszerzona kara śmierci (przez powieszenie). Za każdego spokojnego mieszkańca, na którego by szcztło naszego nieprzyjaciela oraz każdego złapanego szpiega Żyda odpowiedzialni będą dwaj zakładnicy”; CDIAUL, Kolekcija dokumentiv do istorii' perebuvanyja rosijs'kyh vijs'k na terytorii' Galychyny v period Pershoi' svitovoi' vijny (Kolekcja dokumentów do historii pobytu wojsk rosyjskich na terytorium Galicji podczas I wojny światowej) 1914–1919, f. 694, op. 1, spr. 5, s. 123.

⁴⁰ Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANKr), Archiwum Naczelnego Komitetu Narodowego (dalej: Arch. NKN), t. 281, Odpowiedź na kwestionariusz DW NKN, obejmujący dane odnoszące się do powiatu jasielskiego, Oświęcim 18 VI 1915, k. 74. Podobnie pisał emisariusz NKN w powiecie grybowskim: „traktowanie ludności przez Moskali było równe. Najgorszym był jednak stosunek do Żydów, których Moskale zniszczyć pragną i muszą. Toteż w Grybowie rabowali i palili głównie domy żydowskie, aczkolwiek nie oszczędzali i innych mieszkań, szczególnie chwilowo bez właścicieli. Czego zresztą Moskale nie pokradli, to stało się łupem ludności miejscowej, tej nie usiłowali sobie Moskale bynajmniej zjednać, była im do pewnego stopnia politycznie obojętna, sporadycznie tylko się zdarzało, że podburzali chłopów ruskich [...] przeciw Żydom; tamże, t. 281, Raporty nr 1 i 2 H. Herziga z powiatu grybowskiego, k. 58. Stanisław Łapiński raportował z Tarnowa: „Najgorzej cierpiała ludność żydowska. Stosunek Moskali do niej znajdował wykładnik we fraziesie »Jewrej sabaka«. Publicznie ogłoszoną była znana odezwa głównodowodzącego w sprawie podejrzenia Żydów o szpiegostwo i braniu zakładników, których też z Tarnowa w liczbie 30 do Radomyśla wysłano”; tamże, t. 279, Zeznania oficera Legionów, Stanisława Łapińskiego, ps. Nilski o stosunkach w Tarnowie podczas okupacji rosyjskiej, k. 42a. W powiecie pilźnieńskim „bezwzględnie niszczone Żydów. [...] Soldaci twierdzili, że »przez Żydów jest ta wojna« [...] po wojnie Żydzi mieli być poddani takim samym prawom jak w Rosji”; tamże, t. 281, Odpowiedź na kwestionariusz DW NKN. Powiat Pilzno, Pilzno 15 VI 1915, s. 181.

nowie, ulicą Krakowską, zobaczywszy w oknie domu pana Hallera jakiegoś Izraelitę zbombardował okna kamieniami!⁴¹

W mieście tym „nad Żydami wszędzie znęcali się w straszny sposób, okładając ich nahażami, pędząc do robót przymusowych tak w mieście przy czyszczeniu i zmiataniu ulic, jak niemniej i do sypania okopów i szańców w polu”⁴². W Rzeszowie zaraz po wkroczeniu do miasta obiecywali jego mieszkańcom wypędzenie z niego Żydów po wygranej wojnie⁴³. Mieszkaniec tego miasta Julian Gondecki, pisząc do brata przebywającego w USA, stwierdzał: „zrobili w... mieszkaniach stajnie dla koni. Możesz sobie łatwo wyobrazić, jak te mieszkania wyglądały. Porozbijali meble i zużyli na opał. Natomiast meble z elegancko urządzonej mieszkań wywieźli do Rosji. Tym spustoszeniem zostały najbardziej dotknięte domy i mieszkania Żydów...”⁴⁴.

Postępowanie Rosjan w okupowanej Galicji wręcz zachęcało miejscowych antysemitów do czynnych wystąpień. W niektórych powiatach, jak np. sanockim, oczekiwano na przyście Rosjan, powtarzając miejscowym Żydom: „Czekaj parchu, przyjdzie Moskał, będziesz sprzedawał, jak ci podyktuje”⁴⁵. W Delatynie (pow. Nadwórna) według Bernarda Hausnera „większość Żydów uciekła jednak nie przed Rosjanami, lecz przed ludnością ruską, która z wielką niecierpliwością ich oczekiwała, wyrażając to w słowach »batko nasz prziszow« [nasz ojciec przyszedł]. [...] Żydowskie domy zostały obrabowane całkiem przez ruskich chłopów”⁴⁶. W Zaleszczykach „żydowska ludność uciekła w większości do Bukowiny. Całe miasto zostało splądrowane z pomocą rusińskiej ludności cywilnej. Chłopi przybyli wozami, które wspólnie z pomocą Kozaków załadowali, a po pewnym czasie sprzedawali bądź w całości, bądź w części. Kupujący należeli do warstwy

⁴¹ Tamże, *Z inwazji rosyjskiej w Tarnowie*, k. 286.

⁴² Tamże, *Raport komisarza wojskowego z Bochni Pluty z objazdu po powiecie tarnowskim i dąbrowskim*, Bochnia 22 V 1915, k. 419.

⁴³ Jak pisał emisariusz NKN, „te argumenty trafiały do przekonania zubożonej ludności, tym bardziej, że Rzeszów jest siedzibą lichwiarzy, którzy przy pomocy swoich banków wyzyskiwali potrzebującą kredytu tak chrześcijańską jak i żydowską ludność”; tamże, *Sprawozdanie Wincentego Dańca, powiatowego komisarza wojskowego w Rzeszowie*, Rzeszów 8 VI 1915, k. 235.

⁴⁴ List z 7 grudnia 1915 Juliana Gondeckiego (Rzeszów) do Władysława Gondeckiego, Brooklyn, Nowy York (USA), w: *Wielka Wojna w polskiej korespondencji zatrzymanej przez cenzurę austro-węgierską. Materiały polskich grup cenzury z lat 1914–1918*, kwerenda, wstęp, opracowanie i przypisy P. Brudek, J. Molenda, J.Z. Pająk, t. 2, Warszawa 2018, s. 498.

⁴⁵ ANKr, Arch. NKN, t. 281, Zeznania oficjała sądowego pana Wojciecha Ząbka, Bukowsko 30 VII 1915, k. 256.

⁴⁶ Zob. CDIAUL, NG, f. 146, op. 4, spr. 3560, Memorial Dr. Bernard Hausner, s. 13.

intelligenckiej zarówno Rusińskiej, jak i polskiej ludności”⁴⁷. W Ottynii, w powiecie tłumackim, świadczeniami na rzecz Rosjan obciążano wyłącznie Żydów, gdy zaś protestowali, wyznaczony przez nowe władze jako zastępca burmistrza Bohaczenko zagroził im wprost pogromem. „W tym czasie przebywało codziennie w Ottyni 100 chłopów z okolicznych wsi, wraz z wozami i kosztami oczekując na łup”⁴⁸.

Jak pisał emisariusz NKN w zachodniej Galicji:

stwierdzić należy, iż ludności nie zrażał zupełnie do Moskali ten fakt, że rozbijali i rabowali sklepy uciekinierów żydowskich lub też mieszkania uchodźców. Przeciwnie ludność była z tego zadowolona, a nawet często żołnierzom rosyjskim dopomagały niższe sfery w niszczeniu, a to z tego powodu, iż wrodzoną nienawiść naszej ludności do Żydów, wzmocnioną już dawniej szachrajstwami wojskowymi żydostwa, spotęgowała bardzo agitacja Rosjan⁴⁹.

Tego rodzaju postępowanie było bardzo częste, jednak tam, gdzie duchowni rzymskokatoliccy czy grekokatoliccy w kazaniach wzywali do przeciwstawienia się pogromom i rabunkom, tam do nich nie dochodziło, a sami Żydzi twierdzili, że stosunki między nimi a resztą społeczności tych miejscowości, w którym mieszkali, układały się znośnie. Tak było m.in. w Mostach Wielkich w powiecie żółkiewskim⁵⁰ czy w Jeziernej w powiecie zborowskim⁵¹.

⁴⁷ Tamże, k. 37, Fakty te potwierdza także raport starosty z Zaleszczyk zob. tamże, k. 39.

⁴⁸ Tamże, k. 86.

⁴⁹ ANKr. Arch. NKN, t. 281, k. 477–478.

⁵⁰ „Eine Stadt im Bezirke Żółkiew, 4524 Seelen, 1615 Juden. Vor der Invasion, welche Ende August 1914 erfolgte, verließen fast alle Juden die Stadt, kehrten aber schon nach einigen Tagen zurück, mit Ausnahme von 10 Familien, welche noch bis heute nicht zurückgekehrt sind. Zur Zeit der Abwesenheit der Juden wurden ihre Häuser vollständig ausgeplündert. Das Verhältnis der jüdischen Bevölkerung zur nicht jüdischen war zur Zeit der Invasion ein leidliches. Der ukrainische Ortspfarrer Hyrniak und der polnische Leon Ryś ermahnten das Volk zur Schonung des jüdischen Eigentums. Das Verhältnis wäre noch ein besseres gewesen, wenn nicht die Quertreibereien des dortigen Bürgermeister Jan Giegel. Memorial Dr. Bernard Hausner”; CDIAUL, NG, f. 146, op. 4, spr. 3560, s. 86.

⁵¹ „Die Stadt Jezierna hat eine Bevölkerung von 7000 Seelen, (darunter 1800 jüdische, ca. 1600 polnische und der Rest ruthenische Einwohner) und durch die feindliche Invasion insofern gelitten, als die jüdischen Bewohner der Stadt durch die Russen beraubt wurden. An Brandschäden und Lebensverlusten ist Gott sei Dank nichts vorgekommen. Auserden das die jüdische Bevölkerung während der Invasion mit materieller Not zu kämpfen hatte, haben die Juden sehr Vieles dem dortigen jüdischen Bürgmeister Herrn Münz, der sein Amt auch während der Invasion bekleidet hat, sowie dem polnischen Geistlichen, Herrn Srodin, und dem ruthenischen, Herrn Tanczakowski, zu verdanken. Der Bürgermeister, Herr Münz, hat die jüdische Bevölkerung in jeder Hinsicht kraft seines Amtes und Ansehens in materieller

Żydzi, obawiając się o własne życie i mienie, starali się ułagodzić nastroje zwycięzców. W Bukowsku, w powiecie sanockim, „wychodzili naprzeciw Moskali, niosąc w jednej ręce chleb i sól, a w drugiej fotografię greckokatolickiego biskupa Czechowicza z Przemyśla”⁵². Powszechną praktyką we Lwowie było w okresie okupacji zawieszanie na domach żydowskich wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej, co miało je chronić przed rabunkami⁵³. Uciekano także z mniejszych ośrodków miejskich do większych, spodziewając się tam skuteczniejszej ochrony od władz, tak było w przypadku Stanisławowa, Tarnopola, Lwowa czy Tarnowa⁵⁴. Ale i to okazywało się, jak świadczy przykład gradonaczelnika Lwowa Aleksieja Skałona, zawodne. Jak stwierdzał Salomon Rapoport, „otwarcie brał łapówki, zdierał skórę z żywych i martwych. Brał od poszczególnych osób i od gminy [żydowskiej]”⁵⁵.

Władze rosyjskie pozbawiły Żydów praw obywatelskich, usunięto ich z samorządu i szkolnictwa. Jednocześnie zakazano Żydom wjazdu na teren Galicji, a tym, którzy tam mieszkali, podróżowania z jednego powiatu do drugiego⁵⁶. W okresie od lipca 1914 do stycznia 1915 r. armia rosyjska jednak incydentalnie tylko wysiedlała Żydów z najbliższej strefy frontowej w głąb kraju i podejmowała próby brania zakładników. Należy przy tym podkreślić, że dowódcy wojskowi wyższego szczebla bardzo rzadko podejmowali działania, aby zapobiec wydalaniu Żydów z miast wzdłuż linii frontu lub ukarać podległych im oficerów za przemoc i branie zakładników. Polityka rosyjskiego naczelnego dowództwa miała w tym czasie

und jeder anderen Hinsicht nicht nur in Schutz genommen, sondern noch helfend eingegriffen. Vieles hat die Lehrerschaft der Baron Hirsch-Schule, die ohne jeden Unterhalt zurückgeblieben ist, dem Bürgermeister zu verdanken, welcher dieselbe materiell unterstützte. Die genannten Geistlichen haben von den Ambonen das Volk vor jeder schlechten Tat und jeder Ausschreitung gegen die Juden gewarnt und es davon zurückgehalten. Auch positiv eingreifend haben diese Herren für die Juden Vieles geleistet, indem sie denselben gegen die Russen Schutz und Zuflucht bei sich zu Hause verliehen haben. Das Verhältnis der jüdischen zur christlichen Bevölkerung ist im Allgemeinen ein harmonisches”; tamże, s. 31–32.

⁵² ANKr. Arch. NKN, t. 281, Zeznania oficjała sądowego pana Wojciecha Ząbka, Bukowsko 30 VII 1915, k. 257.

⁵³ B. Janusz, *293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3 IX 1914 – 22 VI 1915)*, Lwów 1915, s. 230, zob. też [J. Zieliński], *Lwów po inwazji rosyjskiej wrzesień–grudzień 1914. Opowiadanie naocznego świadka*, Wiedeń [1915] s. 4–5.

⁵⁴ ANKr. Arch. NKN, t. 281, Sprawozdanie z pobytu nieprzyjaciela w Tarnowie od 10 XI 1914 do 5 VI 1915, k. 298.

⁵⁵ S. Anski, *Tragedia Żydów galicyjskich*, s. 209.

⁵⁶ *Postanowienie obowiązujące wojennego generał-gubernatora Galicji z 27 II 1915 (14 II 1915)*, w: *Odezwy i rozporządzenia z czasów okupacji rosyjskiej Lwowa*, Lwów 1916, s. 41.

charakter chaotyczny i niedoprecyzowany⁵⁷. Zmieniło się to z początkiem 1915 r., gdy rosyjski Sztab Generalny uznał, że ludność żydowska nieprzyjaźnie odnosi się do rosyjskiej władzy i do tych współmieszkańców, którzy popierają Rosjan. Jako poparcie tej tezy podawano fakt, że w miejscowościach przyfrontowych, które w trakcie walk przechodziły z rąk do rąk, władze austriackie na podstawie donosów Żydów rozpoczęły represje wobec osób sympatyzujących z armią rosyjską. Zarzucano również ludności żydowskiej szpiegowanie na rzecz przeciwnika. W rezultacie na mocy rozkazu Naczelnego Wodza nakazano deportowanie Żydów z obszarów przyfrontowych⁵⁸. Politykę deportacji z terenów Galicji należy w związku z tym traktować jako część większego zjawiska deportacji Żydów przez armię rosyjską⁵⁹. Przy okazji warto zauważyć, że określenie skali tego zjawiska nadal nie jest do końca możliwe⁶⁰.

W odniesieniu do Galicji, jak twierdził Gieorgij Aleksiejewicz Bobrinskij w sprawozdaniu, w samym lutym 1915 r. tylko z terenu twierdzy Przemyśl wysiedlono ich ponad 10 tys.⁶¹ W jaki sposób to się odbyło, relacjonował uczestnik owej deportacji Sucher Kalafar:

Po opuszczeniu Przemyśla pociągiem przyjechaliśmy do stacji w Mościskach. Tam nas dosłownie wyrzucono z wagonów i w dużej mierze ograbiono [...] Pognano nas pod konwojem żołnierzy mężczyzn kobiety, starców i dzieci na piechotę z Mościsk do Radziwiłłowa. Po drodze tylko dzięki dobrym ludziom mieliśmy strawę i wodę. Zrozumiałe, że wielu z nas na skutek wyczerpania umarło. Dopiero po dotarciu do Radziwiłłowa dostaliśmy gorącej zupy i tam załadowali nas z powrotem do wagonów [...] Najpierw przyjechaliśmy do Kijowa, gdzie umieszczono nas w jakiś magazynach [...] Tu nas odnaleźli miejscowi Żydzi i bardzo nam pomogli. Stamtąd wysłano nas do Permu [...] Obecnie jesteśmy w Czystopolu pod Kazaniem [...] Mamy się tutaj bardzo dobrze. Dostajemy 15 rubli miesięcznie i odzież...⁶²

⁵⁷ E. Lohr, *The Russian Army and the Jews*, s. 409.

⁵⁸ Archiwum Państwowe w Przemyślu, Kolekcja afiszy, plakatów i druków, sygn. 501, k. 1234; A. Ju. Bahturina, *Politika Rossijskoj Imperii v Vostochnoj Galicii v gody Pervoj Mirowoj wojny*, Moskwa 2000, s. 193;

⁵⁹ A.V. Prusin, „Leveling” Jews, s. 50–54.

⁶⁰ Dane żydowskich organizacji pomocowych zachowały się w stopniu szczątkowym i nie mogą mieć charakteru wiążącego. Mordechai Altshuler podał liczbę 500 tys. – 600 tys. Żydów deportowanych w czasie wojny; tenże, *Russia and Her Jews: The Impact of the 1914 War*, „The Wiener Library Bulletin” 27, no. 30/31 (1973), s. 14. Jonathan Frankel ocenił, że do końca 1915 r. Rosjanie wysiedlili milion Żydów; tenże, *Studies in Contemporary Jewry: An Annual*, vol 4, *The Jews and the European Crisis, 1914–1921*, (Bloomington 1988), s. 6.

⁶¹ *Otchet vremennogo voennogo general-gubernatora Galicii po upravleniju kraem za vremja s 1-go sentjabrja 1914 g. po 1 ijulja 1915 g.*, Kiev 1916, s. 17.

⁶² List z 10 stycznia 1916 internowanego Suchera Kalafe, (Czystopol) do Judasa Kalafe, (Pomorzan, pow. złoczowski), w: *Wielka Wojna w polskiej korespondencji zatrzymanej przez*

Deportacji Żydów zawsze dokonywano w ten sam bezwzględny sposób. Przykładowo w Śniatyniu Rosjanie całą ludność żydowską 17 maja 1915 r. wyrzucili z miasta, w tym także starców i kobiety po łożu. Uformowano z nich kolumnę, której nakazano pod konwojem maszerować na wschód. Wiele spośród znajdujących się w niej osób, nie wytrzymując trudów, zmarło po drodze⁶³. Podobnie było w Tłumaczu, Tyśmienicy i Ottyni (powiat Tłumacz), Rohatyniu, Bołszowcach (powiat Rohatyn), Bohorodczanach, Łyścu (powiat Bohorodczany), Jaryczowie Nowym (powiat Lwów), Zaleszczykach, Nadwornej, Mościskach, Horodence, Czernelicy (powiat Horodenka), Kołomyji, Żółkwi⁶⁴. Deportowaną przez Rosjan ludność żydowską przepędzano w kierunku wschodnim, utrudniając zarazem dostarczanie jej pomocy w postaci odzieży i pożywienia⁶⁵. Abe (Abraham) Lew, jeden ze współpracowników żydowskich organizacji pomocy ofiarom wojny w Petersburgu, w prowadzonym przez siebie dzienniku zapisał:

W 1915 roku znajdowałem się na zapleczu frontu galicyjskiego, gdzie zmuszony zostałem do oglądania tragedii Żydów w Galicji. Na drodze na front spotykałem stojące na bocznicach wagony, przepełnione cywilnymi więźniami: całe żydowskie miejscowości – mężczyźni, kobiety, dzieci i starcy – zostały wypędzone z swoich domów. Przepędzano ich we wszystkich kierunkach, sami prześladowcy nie wiedzieli gdzie. Często musieli przejść do stacji kolejowych wcześniej wiele setek wiorst na piechotę. Niektórzy w czasie tej drogi pomarli z głodu, zimna, ognia i pobicia. Najczęściej transporty te były wysyłane do Kijowa, gdzie po pobycie w więzieniach i komisariatach policji odsyłano ich w głąb Rosji, czasami także na Syberię. Nieszczęścia i cierpienia tych ludzi nie da się opisać; wielu z nich nie znało języka rosyjskiego i nie miało pojęcia, za co są prześladowani⁶⁶.

cenzurę austro-węgierską. Materiały polskich grup cenzury z lat 1914–1918, kwereńda, wstęp, opracowanie i przypisy P. Brudek, J. Molenda, J.Z. Pająk, t. 3, Warszawa 2018, s. 169–170.

⁶³ „Am 17 Mai wurde die gesamte jüdische Bevölkerung fortgeschleppt. Unter der Anschuldigung der Verrate an Österreich wurden selbst Greise und Wöchnerinnen fortgeschleppt. Viele sind auf dem Wege, schon einige Kilometer hinter Śniatyn, gestorben”; CDIAUL, NG, f. 146, op. 4 spr. 3560, k. 49; zob. także, k. 46, 56.

⁶⁴ Zob. tamże, Memoriał Bernarda Hausnera, s. 2, 9, 14, 37, 42, 68, 78, 80, 83, 86, 94, 111. Potwierdzają to także raporty urzędników austriackich, zob. tamże, k. 59, 68–69, 76, 85, 92, 95, 96.

⁶⁵ Informowali o tym jako o powszechnie występującym fakcie m.in. komisarze żydowskiego komitetu pomocy z Kijowa: dr F. Lander, S. Gomel, J. Giterman; B. Rechister, *K istorii antisemitizma: Razgrom galickih evreev v gody Pervoj mirovoj vojny*, w: *Jevrejs'ka istorija ta kul'tura kinca XIX – pochatku XX st.*, red. G. Aronov, L. Finberg, Kyjiv 2003, s. 105.

⁶⁶ Cyt. za tamże, s. 107. Podobnie relacjonował los deportowanych jeden z nich samych, pisząc: „[...] po wygonieniu nas z miasta przez kozaków, na piechotę musieliśmy pokonać w zimnie i głodzie drogę do Tarnopola, po przybyciu do którego załadowano nas do

Deportacje ludności żydowskiej z terenów przyfrontowych nie ustały nawet w sytuacji utraty przez Rosjan większości okupowanej przez nich Galicji⁶⁷. Jak świadczą listy z połowy 1917 r., w tym czasie nadal trwały deportacje m.in. z Tarnopolskiego i Bukowiny. Na marginesie tej sprawy można zauważyć, że los deportowanych Żydów nie budził wśród ich chrześcijańskich sąsiadów specjalnego współczucia nawet w środowiskach inteligenckich i antyrosyjskich. Świadczy o tym choćby relacja w niedalekiej przyszłości rosyjskiego zakładnika ze Lwowa Józefa Białyńi-Chołodeckiego⁶⁸.

Osobną kwestią, traktowaną zresztą wówczas jako kolejną szykanę wobec mieszkańców Galicji, stanowiło w tym okresie branie przez Rosjan zakładników. Teoretycznie mieli oni pozostawać swoistymi gwarantami spokoju w okupowanym kraju. Jednak wywiezienie do Rosji podstawowej grupy zakładników już podczas odwrotu armii rosyjskiej nie miało znaczenia w tym zakresie, traktowano to więc jako kolejny przejaw represji wobec osób niechętnym rządów rosyjskim⁶⁹. Wśród zakładników [*Zivilgefangene*] największą grupę stanowili Żydzi. Jak

wagonów kolejowych. Tylko dzięki wsparciu dobrych ludzi, którzy dali nam miskę zupy ocaliliśmy. Stamtąd zawieziono nas do Kijowa [...] Ale to nie był koniec naszej drogi, w maju wywieziono nas do Moskwy ale tu byliśmy krótko, bo po dwóch tygodniach musieliśmy pojechać do Niżnego Nowogrodu, gdzie zaopiekował się nami tamtejszy komitet żydowski. Jednak to też nie był kres naszej drogi, bo z początkiem grudnia znaleźliśmy się w Penzie, gdzie mamy nadzieję doczekać końca wojny...”; List z 15 grudnia 1915 nieznanego internowanego (Penza) do Stanisława Kosiniaka, (Zborów, pow. złoczowski) w: *Wielka Wojna w polskiej korespondencji*, t. 3, s. 171. Kilkadziesiąt podobnych relacji znajduje się w raportach Hebräische Zensurgruppe za 1915 r.; zob. Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv, Gemeinsames Zentralnachweisbüro des Roten Kreuzes, Abteilung „D”, Karton (dalej: K.) 3728, Res. (dalej: R.) 1245; K. 3728, R. 1319; K. 3729, R. 1576; K. 3731, R. 1889; K. 3733, R. 2243, 2340; K. 3739, R. 3301.

⁶⁷ A.V. Prusin, „*Leveling*” Jews, p. 60.

⁶⁸ „Wkrótce po upadku twierdzy Przemyśl poczęły napływać do Lwowa liczne transporty tamtejszych Żydów. Wywożono ich z kilku przyczyn. Po pierwsze wyzyskiwali oni w czasie oblężenia, w niemiłosierny sposób cywilną ludność, śrubowali sztucznie ceny towarów do niemożliwych granic, a wobec rewizji ze strony władz państwowych i miejskich, ukrywali zapasy po otworach murów, po dołach, piwnicach i innych schowkach. Ponadto przebrała się pewna ilość wojskowych Żydów w chałaty, aby uniknąć wywiezienia do Rosji. Zresztą wywożono Żydów do Rosji wobec uprawianego szpiegostwa z jednej strony, z drugiej zaś strony, wobec zamiaru władz i komend rosyjskich założenia w Przemyślu wielkiego obozu warownego”; J. Białyńia-Chołodecki, *Lwów w czasie okupacji rosyjskiej*, s. 139–140.

⁶⁹ Komentując wywiezienie zakładników G.A. Bobrinskij, podsumowując działalność wojskowego generała-gubernatora, stwierdził, że „взятие же заложников при отступлении армии не имеет практического значения... В этих случаях они только излишне обременяют власть заботами об их содержании, как о том свидетельствует опыт

wspominał świadek tych wydarzeń: „Ja znowu wtedy nie mogłem pojąć, dlaczego właściwie tylko Żydów brali jako zakładników”⁷⁰. Według niepełnych danych Namiestnictwa Galicyjskiego z 1915 r. z 60 powiatów zajmowanych przez wojska rosyjskie wywieziono do Rosji w charakterze zakładników 2748 osób (w tym 603 Polaków, 767 Ukraińców, 1216 Żydów i 148 Niemców)⁷¹. Zakładników wywiezionych do Rosji ulokowano głównie w Kijowie oraz guberniach czernichowskiej i połtawskiej. Do lata 1915 r. część z nich wywieziono do guberni simbirskiej, pozostałych zgrupowano w Kijowie. Zakładników Żydów wysłano z końcem lata 1915 r. do Nowogrodu i Niżnego Nowogrodu nad Wołgą. Wśród nich znalazła się spora grupa lekarzy i prawników, jednym z nich był przewodniczący żydowskiej gminy wyznaniowej we Lwowie, a zarazem wiceprezydent tego miasta Jakub Diamand⁷². W obu tych ośrodkach ich położenie, jak podawały źródła austriackie, było znacznie lepsze niż w Kijowie, gdzie Żydów internowano. Naczelnik Polskiej Grupy Cenzury donosił, że Żydzi w tych miastach: „cieszą się względną swobodą, mieszkają w samodzielnych prywatnych kwaterach lub hotelach, poruszają się swobodnie, tylko muszą w pewnych odstępach meldować się na policji. Natomiast rosyjski rząd nie troszczy się o ich utrzymanie i jeńcy cywilni są zdani całkowicie na własne środki lub na prywatną działalność charytatywną”⁷³.

Początkowo miał to być tylko etap w ich podróży, gdyż docelowo władze rosyjskie myślały o umieszczeniu Żydów w obłasti turgajskiej (gub. orenburska). Dopiero po interwencji posła do Dumy Aleksandra Lednickiego pozwolono im pozostać w tych miastach⁷⁴. Istotna jednak ich grupa (ponad 700 osób) została przesiedlona zarówno z Niżnego Nowogrodu, jak i z Kijowa do Czystopola w guberni kazańskiej⁷⁵.

взятия заложников при отступлении наших армий из Галиции”; *Otchet vremennogo voennogo general-gubernatora Galicii*, s. 6.

⁷⁰ [Baruch Milch], *Barucha Milcha galicyjskie wspomnienia wojenne 1914–1918*, oprac. P. Wróbel, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1991, nr 2, s. 92.

⁷¹ J.Z. Pająk, *Jeńcy wojenni, uchodźcy, zakładnicy i deportowani z Galicji w latach I wojny światowej na terenie Imperium Rosyjskiego*, „Dzieje Najnowsze” R. 52, 2020, z. 3, s. 40.

⁷² M. Bałaban, *Diamand Jakub Izaak (1856–1935)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 5, Kraków 1939–1946, s. 153.

⁷³ Nr 203 Sprawozdanie za okres 21 IX – 31 X 1915 r., naczelnika Polskiej Grupy Cenzury B, kpt. Milana Boubeli, Exh. Nr. 85, w: *Wielka Wojna w polskiej korespondencji*, t. 2, s. 150.

⁷⁴ J. Białyńia-Chołodecki, *Zakładnicy miasta Lwowa w niewoli rosyjskiej 1915–1918*, Lwów 1930, s. 100.

⁷⁵ Nr 194 Sprawozdanie za okres 21 XI 1915 – 30 I 1916 r., naczelnika Polskiej Grupy Cenzury A, mjr. Juliusza Żydo, Exh. Nr. 57, w: *Wielka Wojna w polskiej korespondencji*, t. 2, s. 50.

Niewątpliwie gubernia niżnonowogrodzka stała się w tym okresie jednym z głównych miejsc pobytu galicyjskich Żydów w Rosji. W całej guberni było ich ponad 15 tys., a w samym Niżnym Nowogrodzie znalazło się ich ponad 4 tys., co podwoiło liczbę mieszkających tam Żydów. Pomocy udzielały im dwa miejscowe oddziały w Niżnym Nowogrodzie najpoważniejszych żydowskich organizacji samopomocowych: oddział Żydowskiego Komitetu Opieki nad Ofiarami Wojny w Petersburgu⁷⁶ na czele z miejscowym rabinem Henrykiem Lifsznitzem oraz oddział Moskiewskiego Żydowskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny (Московского еврейского общества помощи жертвам войны), któremu przewodniczył Moryc Maisel⁷⁷. Dla grupki pozostałych w Kijowie galicyjskich Żydów pomoc zorganizował stojący na czele miejscowego Żydowskiego Komitetu Pomocy Uchodźcom rabin Solomon Aronson⁷⁸.

Podobnej pomocy udzielano także galicyjskim Żydom, którzy znaleźli się także w innych ośrodkach miejskich w głębi Rosji – m.in. Czystopolu (gub. kazańska), Nowogrodzie Siewierskim (gub. czernihowska), Kiereńsku (gub. penzeńska), Kołpaszewie (gub. tomska), Krasnosłobodsku (gub. penzeńska), Permie, Pokrowie (gub. włodzimierska), Penzie, Sumach (gub. charkowska), Kineszmie (gub. kostromska), Kromach (gub. orłowska), Jenisejsku, Woroneżu i Kazaniu⁷⁹. Dzia-

⁷⁶ Żydowski Komitet Opieki nad Ofiarami Wojny (Еврейским комитет помощи жертвам войны) był najważniejszą żydowską organizacją samopomocową. Powstał 18 sierpnia 1914 r., na walnym zgromadzeniu członków gminy żydowskiej w Piotrogradzie. W jego skład weszli wówczas: jako prezes M.A. Warszawski oraz 37 członków, m.in. I.A. Abelson, rabin M.G. Ajzensztajn, G.I. Benenson, J. Berlin. Celem stowarzyszenia była pomoc żydowskim ofiarom wojny. Pod koniec 1914 r. działało już 10 komitetów rejonów. Od połowy 1915 r. powstały oddziały również w innych miastach Rosji, a tym samym komitet stał się najważniejszą żydowską organizacją samopomocową. W 1916 r. powołano nowy centralny komitet organizacji złożony z delegatów z całej Rosji. W skład ścisłego kierownictwa wchodzili wówczas R.A. Bernstein, N.B. Bogusławski, M.I. Bomze, L.M. Bramson, M.A. Warszawski, bar. A.R. Grinburg. Opieką objęto przede wszystkim żydowskich uchodźców wojennych i wysiedlonych z Królestwa Polskiego, Galicji i Rumunii, a także tych, którzy znaleźli się na terenie Syrii i Palestyny. Komitet dostawał duże wsparcie od państwa rosyjskiego, w 1914 r. otrzymał 0,5 mln, w 1915 – 5,8 mln, a w 1916 10,8 mln rb. Ogółem dochody komitetu za czas jego działalności wyniosły ponad 31 mln rb., wydatki zaś – ponad 29 mln.

⁷⁷ J. Gornushenkova, E. Derechinskaja, *Еврейская благотворитель'ност' в Нижнем Новгороде – прошлое и настojашее*, http://hesedsara.ru/sites/default/files/evrejskaya_blagotvoritel'nost_v_n_novgorode_-_proshloe_i_nastoyashchee_0.pdf (dostęp: 10.01.2018).

⁷⁸ Nr 203 Sprawozdanie za okres 21 IX – 31 X 1915 r., s. 150, 152, 210, 211, 488.

⁷⁹ Tamże, s. 131, 152, 180, 212; Nr 208 Sprawozdanie ogólne za okres 1 XI 1915 – 31 I 1916 r., naczelnika Polskiej Grupy Cenzury B, kpt. Milana Boubeli, Exh. Nr. 260/PB, w: tamże, s. 337, 486, 487, 489, 490; Nr 235 Wspólne sprawozdanie ogólne naczelników Polskich Grup

łające w Rosji towarzystwa żydowskie były wspierane materialnie przez liczne organizacje działające w krajach Ententy i neutralnych, m.in. Hebrajskie Zgromadzenie Rabinów w Sztokholmie oraz konsulaty Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Relacje wywiezionych z Galicji Żydów potwierdzają tę wielką pomoc, jaką otrzymali od rosyjskiej społeczności żydowskiej. Pisząc o tym zjawisku, Aron Spannberg stwierdzał: „Przybywają do nas obcy ludzie po liczącej wiele setek mil podróży i rozdają pomiędzy naszych biednych współwyznawców ciepłą bieliznę i pieniądze, nawet jeśli się dobrze nie posługują żydowskim językiem...”⁸⁰. Dzięki tej aktywności społeczności żydowskiej mieszkającej w Rosji położenie przybyłych doń galicyjskich Żydów uległo pod koniec 1915 r. wydatnej poprawie. Jak pisał przebywający w Penzie zakładnik ze Zborowa A. Morgenstern:

Razem z moją żoną przebywałem około trzy miesiące w Kijowie. Później pojechałem przez Moskwę do Niżnego Nowogrodu i spędziłem tam dwadzieścia dni, po czym dostałem rozkaz, aby pojechać do Penzy. Pozostanę tutaj aż do czasu powrotu do Ojczyzny. Powodzi nam się tutaj dobrze, żyjemy w pełnej swobodzie i nawet nie musimy meldować się na policji. Żydowski Komitet zapewnia nam środki na życie. Przebywa tutaj duża liczba galicyjskich Żydów i wszystkim dobrze się powodzi. Każda osoba dostaje na wyżywienie 15–23 rubli. Ja i moja żona dostajemy razem 40 rubli⁸¹.

Generalnie, jak można stwierdzić, w tym początkowym etapie wojny większości galicyjskich Żydów, podobnie jak i innym wygnańcom z Galicji, udało się, nawet jeżeli znaleźli się na azjatyckich terenach Rosji, w miarę znośnie się urządzić. Może o tym świadczyć choćby relacja z Ust-Udy w guberni irkuckiej, w której czytamy: „Jest nas tutaj piętnastu Żydów z Buska i mieszkamy na wolności. Dostajemy pełne wyżywienie, tak, że nasze rodziny nie muszą się w ogóle o nas martwić”⁸².

Podsumowując, trzeba podkreślić, że rosyjska polityka bezwzględnych przesładowań Żydów była na gruncie galicyjskim, mimo występującego tu już wcześniej antysemityzmu, czymś, jeżeli chodzi o skalę i rozległość działań rosyjskich władz wojskowych i cywilnych, tak nowym i wyjątkowym, że stanowiła szok dla

Cenzury A i B, mjr. Juliusza Żydo i kpt. Milana Boubeli, obejmujące okres od 1 II do 31 III 1916 r., w: tamże, t. 3, s. 53, 55; Nr 269 Sprawozdanie specjalne naczelnika Polskiej Grupy Cenzury B, kpt. Milana Boubeli z 2 marca 1916, Exh. No. 340/PB, w: tamże, s. 260.

⁸⁰ List z 7 listopada 1915 internowanego Arona Spannberga (Bażenowa, gub. jenijska) do Bernharda Monatha (Berlin), w: tamże, s. 176.

⁸¹ List internowanego A. Morgenstern (Penza) do Jana Raciborskiego, Zborów (Galicja), w: tamże, s. 169.

⁸² List z 27 stycznia 1916 internowanego M. Rotha (Ust-Uda, gub. irkucka) do Bronisławy Roth, Busk (Galicja), w: tamże, s. 173.

miejscowych społeczności przyzwyczajonych w okresie rządów austriackich do pokojowej koegzystencji. Salomon Rapoport stwierdzał, że na początku wojny:

stosunki między różnymi narodami we Lwowie jak i w całej Galicji są o wiele lepsze niż w Polsce [chodzi o Królestwo Polskie]. Tutaj wcale nie znano „bojkotu”. Mieszkańcy nie zwracają uwagi na zmyślane na temat Żydów historyjki, a w ogóle Polacy żyją tu z Żydami w zupełnej zgodzie, w szczególności teraz podczas okupacji rosyjskiej. Negocjacje z władzami rosyjskimi prowadzone są przez Żydów i Polaków wspólnie. Nikt nie czyni z tego problemu i nie są prowadzone wzajemne wojny⁸³.

Okupacja rosyjska stanowiła ogromny wstrząs dla całej społeczności galicyjskiej, jednak stała się szczególnie bolesnym doświadczeniem dla Żydów galicyjskich⁸⁴. Zakwestionowano wówczas dotychczasowy porządek społeczny i prawny, pokazując, że można ludność żydowską wyłączyć spod przyjętych powszechnie norm postępowania oraz prawa państwowego. Dla antysemicko nastawionej części społeczeństwa Żydzi stali się symbolem wynaturzeń wojny, złodziejskiego zysku, unikania służby dla ojczyzny oraz nadużywania systemu opieki społecznej. W następnych latach w warunkach coraz powszechniejszej pauperyzacji społeczeństwa, narastającego problemu aprowizacyjnego, a także coraz powszechniejszej deprawacji wywołanej przedłużającą się wojną coraz łatwiej dochodziło do coraz brutalniejszych wystąpień w stosunku do Żydów ze strony ich polskich i ukraińskich sąsiadów.

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY)

Archiwa

Archiwum Narodowe w Krakowie – Archiwum Naczelnego Komitetu Narodowego.

Archiwum Państwowe w Przemyślu – Kolekcja afiszy, plakatów i druków.

Центральні Державні Історическі Архіви України м. Львів (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie)

– f. 146 Галицьке Намісництво м. Львів (C. i k. Namiestnictwo Galicyjskie we Lwowie)

⁸³ S. Anski, *Tragedia Żydów galicyjskich*, s. 138.

⁸⁴ Szerzej na temat długofalowych skutków migracji wojennych dla społeczności żydowskiej zob. K. Zieliński, *O tułactwie inacej. Przymusowe migracje Żydów w latach I wojny światowej jako czynnik sprzyjający emancypacji*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2009, nr 3, s. 300–311.

- f. 694 Kolekcija dokumentiv do istorii' perebuwanyja rosijs'kyh vijs'k na terytorii' Galy-chyny v period Pershoi' svitovoi' vijny (Kolekcja dokumentów do historii pobytu wojsk rosyjskich na terytorium Galicji podczas I wojny światowej) 1914–1919.
- Centralnyj Derzhavnyj Istorycheskij Arhiv Ukraïny m. Lviv (Biblioteka Centralnego Pań-stwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie) – Kolekcija lystivok i afish (kolekcja druków ulotnych i afiszy).
- Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii Moskva, (Archiwum Państwowe Federacji Ro-syjskiej w Moskwie)
- f. 826 (Dzhunkovskij Vladimir Fedorovich).
- Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv in Wien (Austriackie Archiwa Państwowe – Archiwum Wojny w Wiedniu) – Zensur-Abteilung Gemeinsames Zentralnachweis-büro des Roten Kreuzes (1914–1918) (Oddział Cenzury Centralnego Biura Wspólne-go Czerwonego Krzyża).

Wspomnienia

- Anski S. (Szlojme Zajnwel Rapoport), *Tragedia Żydów galicyjskich w czasie I wojny świa-towej. Wrażenia i refleksje z podróży po kraju*, Przemyśl 2010.
- Białynia-Chołodecki J., *Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń*, Lwów 1930.
- Białynia-Chołodecki J., *Zakładnicy miasta Lwowa w niewoli rosyjskiej 1915–1918*, Lwów 1930.
- [Milch Baruch], *Barucha Milcha galicyjskie wspomnienia wojenne 1914–1918*, oprac. P. Wróbel, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1991, nr 2.
- Srokowski S., *Z dni zawieruchy dziejowej 1914–1918*, Kraków 1933.
- [Zieliński J.], *Lwów po inwazji rosyjskiej wrzesień–grudzień 1914. Opowiadanie naoczego świadka*, Wien [1915].

Źródła drukowane

- Janusz B., *293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3 IX 1914 – 22 VI 1915)*, Lwów 1915.
- Materiały do kwestii żydowskiej w Galicji z polecenia Wydziału Krajowego*, oprac. dr S. Gruński, Lwów 1910;
- Otchet vremennogo voennogo general-gubernatora Galicii po upravleniju kraem za vremja s 1-go sentjabrja 1914 g. po 1 ijulja 1915 g.*, Kiev 1916.
- Postanowienie obowiązujące wojennego generał-gubernatora Galicji z 27 II 1915 (14 II 1915)*, w: *Odezwy i rozporządzenia z czasów okupacji rosyjskiej Lwowa*, Lwów 1916.
- Wielka Wojna w polskiej korespondencji zatrzymanej przez cenzurę austro-węgierską. Ma-teriały polskich grup cenzury z lat 1914–1918*, kwerenda, wstęp, opracowanie i przypisy P. Brudek, J. Molenda, J.Z. Pająk, t. 2–3, Warszawa 2018.
- Wojna*, „Głos Rzeszowski” 1914, nr 26, 9 sierpnia.

Zamorski K., *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910*, Kraków–Warszawa 1898.

Opracowania

- Altshuler M., *Russia and Her Jews: The Impact of the 1914 War*, „The Wiener Library Bulletin” 27, no. 30/31 (1973).
- Andlauer T., *Die jüdische Bevölkerung im Modernisierungsprozess Galiziens (1867–1914)*, Frankfurt am Main 2001.
- Bahturina A.Ju., *Politika Rossijskoj Imperii v Vostochnoj Galicii v gody Pervoj Mirovoj wojny*, Moskwa 2000.
- Bałaban M., *Diamand Jakub Izaak (1856–1935)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 5, Kraków 1939–1946.
- Dziadzio A., *Monarchia konstytucyjna w Austrii 1867–1914. Władza, obywatel, prawo*, Kraków 2001.
- Frankel J., *Studies in Contemporary Jewry: An Annual*, vol 4, *The Jews and the European Crisis, 1914–1921* [Bloomington 1988].
- Gąsowski T., *Struktura narodowościowa ludności miejskiej w autonomicznej Galicji*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne” nr 125 (1998).
- Gąsowski T., *Struktura społeczno-zawodowa Żydów galicyjskich na początku XX w.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” nr 145–146 (1988).
- Hoff J., *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomicznym*, Rzeszów 2005.
- Holquist P., *The Role of Personality in the First 1914–1915 Russian Occupation of Galicia and Bukovina*, w: *Anti-Jewish Violence: Rethinking the Pogrom in European History*, eds J. Dekel-Chen et al., Bloomington 2010.
- Lohr E., *The Russian Army and the Jews: Mass Deportation, Hostages, and Violence during World War I*, „Russian Review” Vol. 60, No. 3 (Jul., 2001).
- Michalewicz J., *Żydowskie okręgi metrykalne i żydowskie gminy wyznaniowe w Galicji doby autonomicznej*, Kraków 1995.
- Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993.
- Pająk J.Z., *Jeńcy wojenni, uchodźcy, zakładnicy i deportowani z Galicji w latach I wojny światowej na terenie Imperium Rosyjskiego*, „Dzieje Najnowsze” R. 52, 2020, z. 3.
- Pająk J.Z., *Od autonomii do niepodległości. Kształtowanie się postaw politycznych i narodowych społeczeństwa Galicji w warunkach Wielkiej Wojny 1914–1918*, Kielce 2012.
- Podraza A., *Problem pograniczny w Europie Środkowo-Wschodniej (na przykładzie pogranicza polsko-ukraińskiego)*, „Prace Komisji Środkowouropejskiej” 1996, t. 4.
- Prusin V., *„Leveling” Jews: Ethic Policies in Occupied Galicia*, w: *Nationalizing a Borderland: War, Ethnicity, and Anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914–1920*, Tuscaloosa 2005.

- Rechister B., *K istorii antisemitizma: Razgrom galickih evreev v gody Pervoj mirovoj vojny, w: Jevrejs'ka istorija ta kul'tura kinca XIX – pochatku XX st.*, red. G. Aronov, L. Finberg, Kyjiv 2003.
- Sandborn J.A., *The Genesis of Russian Warlordism: Violence and Governance during the First World War and the Civil War*, „Contemporary European History” Vol. 19, No. 3, (August 2010).
- Schmidl E.A., *Juden in der K. (u) K. Armee 1788–1918*, Eisenstadt 1989.
- Soboń M., *Polacy wobec Żydów w Galicji doby autonomicznej w latach 1868–1914*, Kraków 2011.
- Spyra J., *Żydowskie gminy wyznaniowe na Śląsku Austriackim (1742–1918)*, Katowice 2009.
- Tokarski S., *Ethnic Conflict and Economic Development: Jews in Galician Agriculture 1868–1914*, Warszawa 2003.
- Unowsky D., *The Plunder. The Anti-Jewish Riots in Habsburg Galicia*, Stanford 2018.
- Zieliński K., *O tułactwie inaczej. Przymusowe migracje Żydów w latach I wojny światowej jako czynnik sprzyjający emancypacji*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2009, nr 3.
- Zieliński K., *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*, Lublin 2005.

Źródła internetowe

- Gornushenkova J., Derechinskaja E., *Evrejskaja blagotvoritel'nost' v Nizhnem Novgorode – proshloe i nastojashhee*, http://hesedsara.ru/sites/default/files/evrejskaya_blagotvornost_v_n._novgorode_-proshloe_i_nastoyashchee_0.pdf (dostęp: 10.01.2018).

O autorze:

dr hab. Jerzy Z. Pająk – profesor Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, pracownik Zakładu Historii XIX wieku w Instytucie Historii.

Zainteresowania badawcze: historia społeczna i polityczna XIX i XX w., głównie historia Europy Centralnej i Polski w latach 1914–1918 oraz biografistyka.

e-mail: jerzyzpajak@op.pl

